

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ANLAM VE KELİME DEĞİŞMELERİNE İLİŞKİN ARAŞTIRMALAR MÜNASEBETİYLE

Genciana Abazi EGRO *

ÖZET

Anlam ve kelimelerde görülen değişmelerin kurallara dayandığıdır ve bu değişmeler farklı açıdan sınıflandırılabilir. Bréal, anlam değişmelerini ilk olarak üç esasa dayandırmıştır: *zaman*; *akıl* ve *maksat*. Sperber ve Meillet ise değişmelerin sınıflandırılmasında olayların ortaya çıkış sebepleri dikkate alarak yapmışlardır. Stern, selefleri gibi bir değerlendirme yaparak anlam değişmelerinin sebeplerini psikolojik ve kültürel etkenlerde aramış, dış ve dilsel olarak iki ana grup içinde değerlendirmiştir. Ullmann, tasnifini *dilsel tutuculuk* ve *dilsel yenileştirme* arasında var olan farka dayamaktadır. Geeraerts ise kelime ve anlam değişmelerini görevsel bir yaklaşımla ele almaktadır.

Türkiye Türkçesinde görülen anlam ve kelime değişmeleri ana hatlarıyla anlam bilimi çerçevesinde ele alınmıştır. Öte yandan anlam olaylarına dil bilim ve dil bilgisi terimleri sözlüklerinde yer verilmiş ve ayrıca Tahir Gencan'ın *Dilbilgisi* adlı eserinden itibaren dil bilgisi kitaplarına bir anlam bilgisi bölümü ilâve edilmiştir. Doğan Aksan ise anlam değişmelerini, mantık açısından yapılmış sınıflandırmaya göre incelemiştir. Anlam değişmeleri üzerine yapılan Türkçe çalışmalarda, Doğan Aksan'ın ortaya koyduğu değerlendirme önemli bir konum kazanmış ve bir öncü niteliği taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: anlam değişmeleri, kelime değişmeleri, onomasyoloji, semasyoloji

* Dr., Center of Albanologic Studies Turkology, genciana_a@hotmail.com.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

**STUDIES ON MEANING AND WORD CHANGES IN
WORLD AND TURKEY****ABSTRACT**

The change of meanings and words is a process based on its law and these changes could be classified in accordance to different points of view. The changes of meaning analysed by Breal were based on three factors: *history*, *intelligence*, and *will*. While, Sperber and Meillet made the classification of these changes taking into consideration the reasons causing them. Stern looked for these reasons in psychological and cultural factors and these factors he classified in two groups: external and internal. While, Ullman made his classification distinguishing the language conservatism and language renovation. Geeraerts these problems treated in a functional approach.

In the Turkish language, the case of word and meaning changes is treated in the context of semantics. On the other hand, this case took its place even in terminological dictionaries and especially after the publication of the *Grammar* of Tahir Gencan, in Turkish grammar books is added a chapter of semantics. Dogan Aksan approached to the issue of word and meaning changes from a different point of view: the logic. The studies of him even today have a great importance, because those served as the base for forthcoming studies on this issue.

Key Words: meaning change, lexical change, onomasiology, semasiology

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 4/3 Spring 2009

“Dil, istemli olarak üretilen bir simgeler düzeni aracılığıyla düşünce, duygu ve isteklerin bildirişiminde kullanılan, içgüdüsel olmayan, yalnızca insana özgü bir yöntem” olarak tanımlanmaktadır.¹ Belirtilen bu özellikler bağlamında, dil, bireylerin ve toplumların yaşamında en önemli etken olmakla birlikte insanın bireysel ve toplumsal iletişim ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamaktadır. Sürekli değişim içerisinde olan dünya ve insanlar gibi, durağan olmayan dil, ortaya çıkan yeni gereksinimlerine cevap vermek üzere devamlı bir değişim ve yenilenme içerisindedir.

Dildeki değişmeler² kurallıdır ve dilin iç düzenine uygun bir ihtiyacın gereğidir.³ Dilin değişmesiyle şekil ve anlam arasındaki ilişkilerde bir tutarsızlık ortaya çıkar. Ancak bu tutarsızlık, aynı dili konuşan topluluğun bireyleri arasında anlaşmanın sağlanmasını etkilenmez. Bu durum, dilin bir yandan da durağan yani sabit özelliğinden (İng. stability) kaynaklanmaktadır.⁴

Burada değişme ve sabitlik terimleri arasında ilk bakışta bir çelişkinin var olduğu düşünülebilir. Bilindiği gibi dil bilimciler tarafından dilin sürekli değişme içinde bulunan bir varlık olduğu kabul edilmiştir. Ancak dildeki değişme yavaş bir süreç takip ettiğinden, insanlar arasında var olan haberleşmeyi etkilemez, yani iletişim sistemi bozulmaz. Bundan dolayı dildeki değişimin ip uçlarını bulup incelemek kolay değildir. Bu konunun dil bilimsel, sosyolojik ve psikolojik boyutları da olduğundan meseleyi yalnızca dilcilik açısından inceleyemeyiz. Aksi hâlde ortaya çıkacak sonuçlar kalıcı değil, yüzeysel düzeyde kalır.

1 Anlam ve Kelime Değişmelerinin Kuralları

Anlam ve kelimelerde görülen değişmelerin kurallı bir şekilde gelişip gelişmediği dil bilimciler tarafından incelenen önemli konulardan biridir. Stephen Ullmann’a göre anlam değişmelerinde

¹ Edward Sapir, “Dil”, *XX. Yüzyıl Dilbilimi: Kuramcılardan Seçmeler*, haz. Berke Vardar ve diğerleri, İstanbul, Multilingual Yayınları, 1999, s. 53.

² *Değişme* terimin yanı sıra *gelişme* terimi de kullanılmaktadır. Değişmenin gelişmeyi de içerdiğinden dolayı bugün, dil bilimciler ağırlıklı olarak dil gelişmesi yerine, dil değişmesi terimini (İng. language change) tercih etmektedir. Bu konu hakkında bk. Kâmile İmer, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, Ankara, TDK, 1976, s. 12.

³ Oswald Ducrot-Tzvetan Todorov. *Encyclopedic Dictionary of the Sciences of Language*. Çev. Catherine Porter (Aslı: *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Editions du Seuil, 1972), Baltimore/London, The Johns Hopkins University Press., 1979, s. 7.

⁴ William Labov, *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*, Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell Publishers, 1994, I. cilt, s. 9.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

kurallı değişmeyi ve bunun örneklerini tespit etmek güçtür.⁵ Bu tespitin güçlüğü, anlam ve kültür arasındaki mevcut olan ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Kelimedeki anlam değişmesinin meydana gelmesi bir açıdan topluluğun sosyal ve kültürel durumuna bağlı kalır ve aynı zamanda topluluğun bireylerinin seviyesini gösterir. Otto Jespersen ise düşünceden hareket ederek mantıkî kuralların anlam değişmelerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bu sebeple, Otto Jespersen mantıkî kuralları keşfetmek gerektiğini savunmaktadır⁶. Burada önemli bir notu ilâve etmek gerekir: Anlam değişmelerinin mantık açısından incelenmesi ile ilgili görüş, *semantik* terimini ilk olarak kullanan Michel Bréal tarafından bin sekiz yüz doksanlarda ortaya atılmıştır⁷. Söz konusu fikir bu yüzyılın ilk çeyreğine kadar hakim olmuştur. Bugün, genellikle dil bilimcilerin kabul ettiği husus ise, doğal bir dilde anlam değişmelerinin kurallara dayandığıdır.⁸

Kural terimi ise, dil biliminde, fen bilimlerinde kullanılan *kural* teriminden etkilenecek, ilk olarak ses biliminde, ses olaylarının açıklanmasında dile geçmiştir. Yalnızca dilin kuralları, fen kuralları gibi öngörücü (İng. predictive) değil, açıklayıcı nitelikte olmakta ve bir zaman diliminde dilin uğradığı değişimi anlatmaktadır.⁹

Anlam değişmelerini açıklayan *kural* terimi, anlam bilimi ve ses bilimi arasında bir benzerlik kurmak isteğiyle ortaya atılmıştır.¹⁰ Bu düşünceyi örnekleyerek açıklamaya çalışalım. Anlam ve ses birimlerin (İng. phoneme) çözümlenmeleri ayırıcı (İng. relevant) özelliklere dayanmaktadır. Örneğin: Türkçede /b/ ve /p/ ses birimlerinin karışıklığını sağlayan /b/’ deki titreşimlilik özelliği, ayırıcı niteliklidir. Bir de anlamla ilgili bir örnek verelim. *Kız* ve *oğlan* kelimelerinin anlamları da cinsiyet niteliğinden dolayı birbirinden ayrılmaktadır. Buna rağmen anlam ve ses birimlerin incelenmesinde kullanılan kavram ve kuralları birbirinden uzaklaştıran yanlar daha kuvvetli bir durumdadır. Ses birimleri belli bir sayıda olduğundan dolayı, ses bilimi sınırlı öğelerle uğraşmaktadır. Anlam bilimi ise

⁵ Stephen Ullmann, *Principles of Semantics*, University of Glasgow Press, 1957, s. 154.

⁶ Otto Jespersen, *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*, London, George Allen and Unwin Ltd, 1946, s. 212.

⁷ Michel Bréal, *Essai de sémantique (science des significations)*, Paris, Librairie Hachette, 1897.

⁸ Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics: An Introduction*, 3. Baskı, London and New York, Routledge 1992, s. 16; April M. McMahon, *Understanding Language Change*, Cambridge University Press, 1994, s. 176.

⁹ William S-Y. Wang, “Language Change - A Lexical Perspective”, *Annual Review of Anthropology*, 1979, Vol. 8, s. 354.

¹⁰ Morteza Mahmoudian, *Modern Theories of Language-The Empirical Challenge*, Durham and London, Duke University Press, 1993, s. 199.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

sayıca pek çok olan kelimelerin anlamlarını incelemektedir. Öte yandan söz konusu ettiğimiz bu dallarda, mevcut olan kurallar açısından istisnalar vardır. Ancak ses biliminde istisna durumlar seyrek, anlam değişimlerinde ise daha fazladır. Çünkü anlam değişimleri kurallara aykırı bir eğilim içindedir. Bu sebeple anlam bilimine, ses biliminde uygulanan kuralları tatbik etmek oldukça güçtür.¹¹

Anlam ve kelime değişimleri üzerinde yapılan araştırmalar, bu tür değişimlerinde benzer olaylar bulunduğunu ve onların paralel bir şekilde geliştiğini göstermektedir. Anlam değişimlerinde görülen kurallar iki gruba ayrılabilir.¹²

Bunlardan birincisi, *eğretileme* (İng. metaphor), *metonimi* (İng. metonymy), *anlam daralması* (İng. specialisation) ve *anlam genişlemesi* (İng. generalisation) diye tasnif edilen geleneksel sistemdir. Bu olaylarda ortaya çıkan imkânların bütün dillerde bulunması, söz konusu anlam değişimlerinde görülen kuralların evrensel bir boyut taşıdığını göstermektedir.

İkincisi ise, değişimleri, sınırlı bir biçimde bir leksik alanı etkilemektedir. Konuyla ilgili en çarpıcı örnekler Gustav Stern¹³ tarafından verilmektedir. Ona göre bir alanla ilgili kelimeler ilk başta paralel değişimler içinde bulunabilir. Gustav Stern kronolojik bir tasnif vererek belirtilen zaman kesitinde belli bir leksik alana ait olan kelimelerin semantik gelişmesinde tespit ettiği farklılıkları ayrıntılı olarak ele almıştır. Bütün kelimeler, anlamca değişme sırasında aynı modellere göre gelişmiştir. Zamanın bütünü içinde ortada bulunan kesitte ise, kelimeler iki anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Lehrer¹⁴ de aynı yöntemi uygulamış ve sonuçta aynı gelişmeler ortaya çıktığını tespit etmiştir.

2 Anlam ve Kelime Değişmelerinin Sınıflandırması Üzerine

Anlam ve kelime değişmelerinden ibaret olan leksik değişimleri, birçok bilgin inceleyip farklı açıdan sınıflandırmışlardır. Biz burada, konun tarihî gelişmesini ele alıp bu konuda yapılmış önemli tasnifler üzerine duracağız. Ayrıca anlam ve kelime

¹¹ Ibid. s. 199-200.

¹² Dirk Geeraerts, “Semantic Change, Laws of”, R. E. Asher (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Oxford, Pergamon Press, 1994, s. 3800.

¹³ Gustave Stern, *Meaning And Change of Meaning*, Aktibolag, Gothenburg, Elanders Boktrycker, 1931.

¹⁴ A. Lehrer, “The Influence of Semantic Fields on Semantic Change”, Fisiak J. (ed.) *Historical Semantics-Historical Word-Formation*. Berlin, Mouton, 1985. s. 287.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

eğişmelerinin işleme mekanizmasını, kurallarını ve teorik yönünü ana çizgilerle değerlendirmeye çalışacağız.

XIX. yüzyılda dilin değişmesi, tartışılan önemli konulardan biri olup hemen hemen bütün dil bilimciler bunun hakkında fikir ileri sürmüşlerdir. Biz burada, ilk olarak tanınmış Fransız dil bilimci Michel Bréal'ın tasnifinden bahsedeceğiz.¹⁵

Michel Bréal, kelimelerin anlamlarını kendi ilkelerine göre incelemiş, anlam bilimi teorisinin temellerini atmış¹⁶ ve bu alandaki çalışmaları yöntemli bir biçimde başlattığından dolayı etkisi uzun bir dönemde geçerliğini korumuştur.

Michel Bréal, anlam değişmelerini ilk olarak üç esasa dayandırmıştır: *zaman* (İng. history); *akıl* (İng. intelligence) ve *maksat* (İng. will).

Zaman, Michel Bréal'ın anlayışına göre, kelimenin kullanıldığı tarihî çerçevedir. Bir kelimenin anlamı, ancak kullanılmaya başlandığı tarihî durum veya sosyal çevre ve şartlar bilindikten sonra algılanabilir. Kelimenin şimdiki anlamı ise dilin içinde bulunduğu şartlara ve dünyanın tarihî durumuna bağlı kalır.¹⁷

Akıl ise, dilin bilinçli bir şekilde amaçlanan bir meramı anlatmak üzere kullanılması demektir.

Maksat'a gelince, bununla insanın söylemeyi planladığı meramı kastetmektedir. Yazara göre bu maksat, dil değişmelerine yol açan en temel etkidir.

Michel Bréal, bir doğal dildeki anlam değişmelerini yöneten evrensel kuralları bulmaya çalışmış ve söz konusu olayları

¹⁵ Arsène Darmesteter'in *La Vie des mots étudiée dans leurs significations* (Paris, Delagrave, 1887) adlı kitabı, Bréal'ın eserinden önce, anlam biliminde yazılmış olan en bilimsel çalışma niteliğindedir. Arsène Darmesteter, Darwin teorisinin etkisi altında kalarak dili canlı bir varlık olarak değerlendirmiştir. Kitap, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, yazar, "Kelimelerin doğuşu" başlığı altında, yeni kelimeler (Fr. néologisme) ve mecazî konuşma üzerinde durmuştur; ikinci bölümde, kelimelerin beraber yaşanmasını ele almış ve kelimelerin birbirine dizimsel (Fr. syntagmatique) veya dizisel (Fr. paradigmatic) etkisinden bahsetmiş; üçüncüsünde ise, kelimelerin ölmesine yer vermiş ve bu olaya yol açan ve dilden kaynaklanan dış sebepleri sıralamıştır.

¹⁶ Michel Bréal'ın, "Les Lois intellectuelles du langage, fragment de sémantique", (*Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, 17, 1883, s. 132-42) adlı çalışmasında kelimelerin anlamlarıyla uğraşan bilime ilk olarak "semantik" terimini vermiştir. Bk: Michel Bréal, *Essai sémantique - Science des significations*, Paris, Hachette, 1897.

¹⁷ Brigitte Nerlich, *Change in Language - Whitney, Bréal, and Wegener*, London and New York, Routledge, 1990, s. 119.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

sınıflandırıp tasvir etmiştir. Anlam değişmelerini idare eden veya yöneten kuralları iki ana gruba ayırmıştır: Anlam daralması ve anlam genişlemesi. Bunların yanı sıra, anlamdaki iyi veya kötü durumu göz önüne alarak, anlam iyileşmesi veya anlam kötüleşmesi diye başka bir sınıflandırma daha yapmış ve buna eğretilmeö çok anlamlılık olaylarını da katmıştır.¹⁸

Yazara göre *anlam daralması* olayında, dilin kendi kurallarından kaynaklanan iç şartlar, tarihî etkenlerden daha esaslı rol oynamaktadır.

Anlam genişlemesi ise, doğrudan doğruya tarihin gelişmesine tâbi tutulur ve düşünce ilerlemesinden ortaya çıkar.¹⁹

Eğretilme, iki nesne ve olay arasında bir benzeme yoluyla ortaya çıkan ilişkidir. Bu olay, karmaşık bir düşüncenin yansması olduğundan dolayı bunun incelemesi kapsamlı bir şekilde yapılmaktadır. Eğretilmenin genel eğilimi ise somutlaştırma sürecidir, başka bir deyişle soyut kavramların somut kavramlar aracılığıyla anlatılmasıdır.²⁰

Çok anlamlılık ise Michel Bréal tarafından daha fazla eksilti (İng. ellipsis) olaylarından meydana geldiği düşünülmüştür. Bir dilin çok anlamlılığı ise o dili konuşan topluluğun medeniyet ve ilerleme seviyesine bağlanmıştır. Yazar, çok anlamlılığı, dilin gelişmesini yöneten asıl güç olarak değerlendirmiş ve anlam değişmelerinin ağırlık merkezini oluşturduğunu belirtmiştir.²¹

Henry Sperber²² ve Antoine Meillet²³, anlam ve kelime değişmelerini orijinal bir bakışla ele almışlar ve değişmelerin sınıflandırılmasında olayların ortaya çıkış sebepleri dikkate alarak yapmışlardır.

Henry Sperber, ruh çözümleyici yani psikanalizci teorisine dayanıp bu tür olayları duyguya dayanan sebeplerle açıklamıştır.²⁴

¹⁸ Bir kelimenin çok anlamının bulunması olayı ilk olarak Bréal tarafından *polysémie* terimiyle adlandırılmıştır. Bk. Michel Bréal, *Essai sémantique (Science des significations)*, 7. baskı, Paris, Hachette, 1924 s. 144.

¹⁹ Ibid, s. 117-123.

²⁰ Ibid, s.136.

²¹ Ibid, s.144.

²² *Einführung in die Bedeutungslehre*, Bonn, Schroeder,1923.

²³ “Comment les mots changent de sens”, *Année sociologique*, 1906 / 9, s. 1-38.

²⁴ Dirk Geeraerts, *Diachronic Prototype Semantics - A contribution to Historical Lexicology*, Oxford, Clarendon Press., 1997, s.90.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 4/3 Spring 2009

Antoine Meillet ise, anlam değişmelerini etkileyen sosyal değişmeler üzerinde durarak anlam ve kelime değişmelerini üç grupta toplamıştır: dilsel (dile bağlı) değişme, tarihî değişme ve sosyal deęişme²⁵.

Yazar, dil etkeni, dilin yapısına tâbi tutulan, dış gelişmeleri ise, başka bir deyişle tarihî, sosyal ve kültürel süreçlerin etkisi dışında kalan bir olay olarak değerlendirmiştir. Antoine Meillet, bu durumun en tipik örnekleri olarak *dil bilgiselleşmesi* (İng. grammaticalisation) ve eksilti olaylarını incelenmiştir. (Dil bilgiselleşmesi olayının bir örneği, Türkçede, -yor ekinin *yorur* fiil şeklinden gelmesidir. *Döner kebab* grubun yerine *döner* kelimesinin kullanılması ise Türkçede eksiltili bir biçimdir.)

Tarihî etkenler ise yazar tarafından, dili dolaylı bir şekilde etkileyen bir süreç olarak tanımlanmıştır. Bu süreç, kültür alanındaki kavramları kapsayan nesnelere muhtevasını başkalaştırır veya o dili konuşanların dünya bakışının değişmesine sebebiyet verir. Teknolojik ilerlemeden dolayı gelişen bir nesne, uğradığı değişmelere rağmen aynı isimle adlandırılabilir. Örneğin, Türkçede, *araba* kelimesi eskiden “dört veya iki tekerlek üzerine yuvarlanan maruf nakl aleti”²⁶ demek iken şimdi “tekerlekli, motorlu veya motorsuz her türlü kara taşıtı”²⁷ göstermektedir. Antoine Meillet bu grupta, *tabu* (İng. taboo) ve *güzel adlandırma* (İng. euphemism) olaylarına da yer vermiştir.

Sosyal etkenler ise söz konusu bilim adamına göre, yabancı dillerin veya lehçe ve ağızların etkisinden ortaya çıkmaktadır. Belirli bir grup tarafından kullanılmış olan bazı kelimeler veya kelime grupları, zamanla bu sınırlı kullanıştan çıkıp geniş bir kesime mal olur ve bu arada anlam ve kelime değişmeleri de gerçekleşir. Örnek olarak *makyaj* malzemelerin isimleri sadece bayanların kullanımıyla sınırlı kalmaz, daha geniş bir kesime yayılır.

Art zamanlı anlam bilimi (anlam ve kelime değişmeleri dahil) üzerine yapılan klâsik çalışmalarda, Gustav Stern'in

²⁵ April M. S. McMahon, *Understanding Language Change*, Cambridge University Press, 1994, s. 179-180; Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics: an Introduction*, 3.baskı, London and New York, Routledge, 1992, s. 260-1.

²⁶ Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, 4.baskı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, s. 26; *Lehçe-i Osmânî* adlı sözlüğünde ise *araba* kelimesi, “Gerdüne çarha envayından talika, fayton...” olarak tanımlanmış, ve bunun yanı sıra *el arabası*, *top arabası* ve “vagon” anlamında *vapur arabası* şekilleri de verilmiştir. Bk. Ahmet Vefik Paşa, *op. cit.*, İstanbul, Tabhâne-i Amire, 1876 ve genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, Mehmet Bey Matbaası, 1890. Yeni harflere aktarma: *Lehçe-i Osmânî*, haz. Recep Toparlı, Ankara, TDK, 2000, s. 20.

²⁷ *Türkçe Sözlük*, 9. baskı, Ankara, TDK, s.123.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

yayımladığı *Meaning and Change of Meaning*²⁸ adlı eser yeni bir çığır açmıştır. Söz konusu eser, aynı zamanda klâsik veya ön yapısalcılık ile yapısalcılık dönemleri ayıran bir çalışma olarak da bilim alanında tanınmıştır.

Gustav Stern, selefleri gibi bir değerlendirme yaparak anlam değişmelerinin sebeplerini psikolojik ve kültürel etkenlerde aramış, dış ve dilsel olarak iki ana grup içinde değerlendirmiştir.

Dış değişmeler arasında nesnel (İng. *objectiv*), idrakî (İng. *cognitive*) ve öznel (İng. *subjectiv*) durumları esas almıştır. Bu tür değişmeler, dil dizgesini etkilememektedir. Tipik örnek, *atom* (Lat. *atomus* < Yun. *atomos* “bölünmez cisimcik) kelimesi köklü bir şekilde yenilenmiş bir kavramı belirtir.²⁹ Bu olayı, yazar, *yerine geçme* (İng. *substitution*) olarak adlandırmıştır.

Dilsel değişmeler ise doğrudan dili etkileyerek kelime veya anlam değişmelerine yol açmaktadır. Bu tür değişmeleri altı grup altında değerlendirmiştir.³⁰

1. *Örnekseme* temelinde bağıntı özdeşliği bulunur. Bu olayın en önemli türü halk etimolojisidir.

2. *Kısaltma*, güdükleme (*otomobil* yerine, *oto* kullanılması gibi) ve eksiltile (*hizmetçi kadın* yerine *kadın* kelimesinin kullanılması gibi) yoluyla iki çeşit olarak ele almıştır.³¹

3. *Adlandırma*, kavramları başka bir isimle karşılanmasıdır. Burada eğretilme, güzel adlandırma ve genel olarak söz sanatı sayılan birtakım olaylara yer verilmiştir.

4. *Nakletme* (İng. *transfer*), aralarında benzerlik ilişkisi kurulan kelimenin birisinin ötekisinin yerine kullanılmasıdır. Bu başlığın altında anlık (İng. *spontaneous*) eğretilme olayını değerlendirmiştir.

5. *Mübadele etme*, (İng. *permutation*), bir kavramın kendisini kullanmadan ilgili olduğu başka bir kavramın aracıyla dile getirilmesidir.

6. *Yeterlik veya uygunluk* (İng. *adequateness*) özel bir biçim olarak değerlendirip göndergenin yeni bir nitelik kazandığında ortaya

²⁸ Göteborg, Elanders, 1931.

²⁹ Pierre Guiraud, *Anlambilim*, çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual yay., 1999, s. 57.

³⁰ John Algeo, “Semantic Change”, Edgar C. Polomé (ed.), *Research Guide on Language Change*, Berlin-New York, Mouton de Gruyter, 1990, s. 399-400.

³¹ Pierre Guiraud, *op. cit.*, s. 58.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

çıkmasıdır. Bu türde, anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam iyileşmesi veya anlam kötüleşmesi olayları yer almıştır.

Leonard Bloomfield³² ise, daha önce yapılmış olan anlam değişimleri ile ilgili sınıflandırmaların sonuçlarını yeni çıkan dil bilimsel kavramlara göre gruplandırmıştır:

Bunlardan birincisi, amaca bağlayan değişimler - *anlam genişlemesi ve daralması*;

İkincisi, söz sanatından gelen değişimler - *eğretileme, metonimi, kapsamlayış* (İng. synecdoche), *abartma* (İng. hyperbole) ve *arıksayış* (İng. litotes);

Üçüncüsü ise, değişimlerin kelimenin duygusal değerine tâbi tutulması - *anlam iyileşmesi ve kötüleşmesi*.

Klâsik döneme ait en etkili sınıflandırma Stephen Ullmann³³ tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalar klâsik dönem esnasında yazılmadığı hâlde, söz konusu dönemin kavramlarını taşımıştır. Söz konusu tasnifte, anlam değişimleri görevsel açıdan incelemiş ve değişme mekanizması ile sebepleri arasında belirgin bir ayırım yapılmıştır. Stephen Ullmann, tasnifini *dilsel tutuculuk ve dilsel yenileştirme* arasında var olan farka dayayıp şu değişme türlerini vermektedir.³⁴

I. Dilsel tutuculuktan kaynaklanan değişimler, başlığı altında tarihî ve dil dışı etkenlerden ortaya konulan değişimler;³⁵

II. Dilsel yenileştirmeden kaynaklanan değişimleri, yazar, kelimenin çağrışım (İng. association) sistemindeki gelişmeleriyle izah etmiştir. Söz konusu kelimelerin anlamlarının değişmesini veya yeni bir kelimenin doğmasını çağrışım sistemindeki değişimlere bağlamıştır. Stephen Ullmann, bu değişmeyi üç tür olarak görmüştür:

a. *Ad aktarması* (İng. transfer of names), iki anlam arasında benzerlikten dolayı bir kelimenin ötekisinin yerine kullanılmasıdır. Benzerliğe dayanan aktarmalar bütün eğretilemeli değişimleri buraya dahil etmekte, yakınlıktan kaynaklanan aktarmalar ise metonimi olayları ile açıklanmıştır.

³² *Language*, New York, Holt, 1933, s. 69.

³³ *The Principles of Semantics*, University of Glasgow Press, 1957, s. 220-44; idem, *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford, Basil Blackwell, 1962, s.211-27; idem, "Semantics", T. A. Sebeok (ed.), *Current trends in Linguistics*, The Hague, Mouton, 1972, 9: 334-94.

³⁴ Bk. Dirk Geeraerts, *Diachronic Prototype...*, s.85-93.

³⁵ Antoine Meillet, bu değişme türünü tarihî etkenler başlığını altında ele almış, Henry Stern ise ikame (İng. substitution) adlı grubuna yer vermişti.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

b. Anlam aktarmaları (İng. transfer of senses), birbirinden farklı kavramlar taşıyan adlar arasında benzerlikten dolayı bu kavramlardan biri başka bir isimle adlandırılmasıdır. İsimler arasındaki benzerlik halk etimolojisi olayında bulunabilir: Macarca kökenli olan Fransızcadaki *soutache* (okunuşu *sutaş*) ismi, Türkçede *sutaşı* “bazı giysilerin yaka, kol, cep, gibi yerlerini süslemekte kullanılan süsleme şeriti” şekliyle yerleşmiştir.³⁶ İsimler arasındaki yakınlık ise eksilti olayından meydana gelir.

c. Karma aktarmalar (İng. composite transfers), burada kelime ve anlamlar aynı zamanda (İng. simultaneously) değişmektedir. Örnek olarak *bir Van Gogue resmi* kelime grubun yerine *bir Van Gogue* biçiminin kullanılması ressam ve resim arasındaki var olan yakınlık bağlarından kaynaklanmaktadır.

Stephen Ullmann’ın sınıflandırması, ana çizgileriyle Ferdinand de Saussure’nin teorisine dayanmıştır. Buna göre ad ve anlam aktarmalarındaki gösteren (Fr. signifiant) ve gösterilen (Fr. signifié) kavramları arasındaki ayımla izaha çalışılmıştır. Yukarıda belirttiğimiz benzerlik ve yakınlık kavramları ise dizimsel (Fr. syntagmatique) ve dizisel (Fr. paradigmatic) arasında var olan ilişkilerle bağlanmıştır.³⁷

Öte yandan mantık ve retorik açıdan yapılan sınıflandırmaların aksine, değişmelerin ortaya çıkardığı sebepler üzerinde duran Stephen Ullmann konuyu görevsel bir yaklaşımla ele almış, bu değişmeler ne biçimde ve hangi yolla meydana geldiğini göstermiştir. Böylece değişmelerin mekanizmasının çalışma biçimini belirterek Antoine Meillet ve Gustav Stern tarafından yapılan sınıflandırmaları yeni bir boyut ile zenginleştirmiştir.

1930’lu yıllardan sonra dil bilimcilerin ilgisi art zamanlı konulardan eş zamanlı araştırmalara çevrilmiş olduğundan dolayı, anlam ve kelime değişmeleri üzerinde pek fazla durulmamıştır. Ancak bu aralarda konuyla ilgili katkılar da sağlanmıştır.

E. Coseriu, 1964’te yayımladığı çalışmada³⁸ anlamları bileşen çözümlemesi (İng. componential analysis) olan bir yaklaşımla ele alıp değişmeleri yapısal ve yapısal olmayanlar olarak

³⁶ Doğan Aksan, “Dilde Yerileştirme Üzerine”, *Genel Dilbilim Dergisi*, şubat 1979, sayı 3-4, s. 7.

³⁷ Dirk Geeraerts, *op. cit.*, s. 90.

³⁸ “Pour une sémantique structurale”, *Travaux de linguistique et de littérature*, 1964/ 2: 139-86.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ayırıştır.³⁹Yapısal değişimle kalıcı olanı kastedip bu da dilin sözlüğüne mal olan sözlerden oluşturulmaktadır. Yapısal olmayan değişimler, ise dilin yapısını etkilemeyen, sözlüğüne girmeyen ve geçici olan değişimlerdir.

Son yıllarda ortaya çıkan dilin idrakî (İng. cognitive) yaklaşımı artzamanlı araştırmaları yeniden gündeme getirmiştir. İdrakî yaklaşım, dili düşünceyi şekillendiren bir araç olarak değerlendirip dilin psikolojik temelini araştırmakta ve dilin değişmesini, aynı zamanda dilin bükülmesinin bir art zamanlı olay olarak görmektedir.

Bu dönemin katkıları iki tür olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ Bunlardan birincisi semantik değişimlerde uygulanan kurallardır; İkincisi ise semantik değişimlerde prototipin (en iyi örnek olma durumu) esas alınmasıdır.

Anlam değişimlerinde prototip teorisinin uygulanması, bu doğrultuda yapılan araştırmaları üç yeni unsurlar ile zenginleştirip genişletmiştir:

1. Herhangi bir kelime anlamın incelenmesinde, klâsik anlam biliminden dışlanmış olan ansiklopedik verilerine özel bir önem gösterilmektedir.

2. Bir kategori veya bir kavramın, kendine özgü bir içsel (dahilî) düzene sahip olduğunu tespit etmekte ve bu söz konusu düzenin nasıl oluştuğunu incelemektedir.

3. Kategoriler veya kavramlar arasında hiyerarşik bağlantılar bulunduğunu kabul etmekte ve bu hiyerarşik sistem, leksik düzenin incelenmesine bir yenilik getirmektedir.⁴¹

Bu konuda önemli katkılar Dirk Geeraerts tarafından sağlanmıştır.⁴² Bu yazarın, anlam ve kelime değişmelerinin

³⁹ Bk, D. Geeraerts, "Historical Semantics", R. E. Asher (ed.) *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Oxford, Pergamon Press, 1994, s. 1567.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Georges Kleiber, *La Sémantique du prototype - Catégories et sens lexical*, Paris, Presses Universitaires de France, 1990, s. 18.

⁴² Dirk Geeraerts, *Diachronic Prototype Semantics - A contribution to historical lexicology*, Oxford, Clarendon Press, 1997; "Prototype theory and diachronic semantics: a case study", *Indogermanische Forschungen*, 1983 / 88, s. 1-32; "Reclassifying semantic change", *Quaderni di Semantica*, 1983 / 4, s. 217-40; "Cognitive restrictions on the structure of semantic change", J. Fisiak (ed.), *Historical Semantics - Historical Word Formation*, Berlin, Mouton de Gruyter, 1985, s. 127-54; "Prospects and problems of prototype theory", *Linguistics*, 1989 / 27, s. 587-612.; "Prototypicality effects in diachronic semantics: a round-up", G. Kellermann and M. D. Morrissey (ed.), *Diachrony within Synchrony: Language, History, and Cognition*, Frankfurt-on-Main, Peter Lang, 1992, s. 183-203.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

sınıflandırması en kapsamlı ve sistematik olduğundan dolayı, konuyu işlerken tecrübesinden yararlanıp ileri sürdüğü sınıflandırmayı çalışmamızda göz önünde bulundurduk. Söz konusu tasnif ilerde ayrıntılı olarak ele alınacak.

3 Anlam ve Kelime Değişmelerinin İşleyişi ve onlarla ilgili Kullanılan Türkçe Terimler

Dirk Geeraerts, kelime ve anlam değişmelerini görevsel bir yaklaşımla ele almaktadır.⁴³ Yazarın ileri sürdüğü, kelime ve anlam değişmelerinin mekanizması şematik bir şekilde (çizelge 1.1) gösterilmiştir.

Bu sınıflandırmanın başarılı olmasının sebebini iki grupta toplayabiliriz. Bunlardan birincisi, değişme mekanizması ile değişme sebepleri arasında belirgin bir fark ortaya konmuş olması; İkincisi ise sınıflandırmanın onomasyolojik ve semasyolojik eğilimlerinin bileşimi olarak gösterilmiş olmasıdır.

İlk olarak, tasnifin terimlerini tek tek ele alarak, bunların Türkçedeki durumunu örneklerle açıklayıp çizilmiş olan bu yöntemdeki yerlerini belirleyelim.

Onomasyolojik (adlandırma) değişmeler	Semasyolojik (anlam bilimsel) değişmeler
Düz anlam	Düz olmayan anlam

Bağımsız Analojik

Kelime yapımı	Daralma Anlam kötüleşmesi
Biçimseldeğişme	Genişleme Anlam iyileşmesi
Ödünçleme	Metonimi
Onomatopelere dayalı türetme	Eğretileme

Çizelge 1. Hata! Bilinmeyen anahtar değişkeni. Dirk Geeraerts’in ileri sürdüğü leksik değişmelerinin mekanizması

⁴³ *Diachronic Prototype Semantics*..., s. 93-102.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009

Dirk Geeraerts'in ileri sürdüğü anlam ve kelime değişmelerinin sınıflandırılmasında onomasyolojik ve semasyolojik mekanizmaların ayrımı yer almaktadır.

Onomasyoloji (Alm. Onomasiologie, Fr. onomasiologie, İng. onomasiology), kavramların hangi yoldan, ne biçimde dile getirildiğini, yeryüzündeki varlıkların, somut ve soyut nesnelerin dilde nasıl anlatım bulunduğunu araştırır.⁴⁴

Semasyoloji (Alm. Semasiologie, Fr. sémasiologie, İng. semasiology) ise anlatımdan, adlardan yola çıkarak, bunların belirttiği kavramları inceleyen anlambilimsel bir araştırma alanıdır.⁴⁵

Bu tanımlarda belirtildiği gibi *onomasyoloji*, kelimenin incelenmesinde kavramı esas alır ve herhangi bir kavramın, dil hangi yollarla karşıladığını bulmaya çalışır. Örneğin "cinsleri aynı veya birbirine yakın olan şeylerin bir arada bağlanmış" kavramı *demet, deste, buket, bağ, bağlam* veya *çile, kelep, tura* kelimeleriyle karşılanır. Söz konusu kavramın adlandırmasında meydana gelen çeşitlilikler, değişmeler, yeni isimlerin ortaya çıkması, bunun yanında bazı isimlerin eskimesi, onomasyolojik araştırma alanını oluşturmaktadır.

Semasyoloji ise kelimenin değerlendirilmesine içerikten başlar ve bir kelimenin hangi anlamlar ile dilde kullanıldığını inceler. Söz konusu anlamlarda ortaya çıkan değişiklikler, semasyoloji araştırma alanının konusudur. Kısaca onomasyoloji, kavramların değişik adlandırılış biçimini, semasyoloji ise kelime anlamlarını inceleyen birer araştırma alanıdır.

Onomasyolojik ve semasyolojik çalışmalar, Türkiye'de pek işlenmemiş ve bu alanda oldukça geniş bir boşluk oluşturmuştur. Hâlbuki Türkçenin zengin kavram dünyası ve Türkçenin geniş anlatım yolu yeterince araştırmacıların dikkatlerini çekmiş olmasına rağmen araştırmalar çok sınırlı kalmıştır. Oysa, bu araştırmaların bir tarihi de bulunmaktadır. Örnek olarak Alî Şîr Nevaî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Türkçeyi onomasyolojik ve semasyolojik açıdan Farsçayla karşılaştırmıştır.⁴⁶

Onomasyoloji yöntemini kullanılan başka bir çalışma ise I. Laude-Cirtautas'ın Türk lehçelerindeki renk adlarını inceleyen

⁴⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt, 2. Baskı, Ankara, TDK, 1995, s. 449.

⁴⁵ Berke Vardar (yönetiminde), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2.baskı, İstanbul, ABC Kitabevi, 1998, s.138.

⁴⁶ Daha ayrıntılı bilgi, bk. Ali Şîr Nevaî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn - İki Dilin Muhakemesi*, haz. F. Sema Barutçu Özönder, Ankara, TDK, 1996.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

eseridir.⁴⁷ Yazar, bu çalışmada Türkçede renk adlarının kullanım alanlarını belirtmiştir.⁴⁸ Bu doğrultuda Ahmet Caferoğlu’nun⁴⁹, Saadet Çagatay’ın,⁵⁰ Hamza Zülfikar’ın⁵¹ katkıları da vardır. Söz konusu bilim adamları, bazı kavramların incelenmesinde onomasyolojik ve semasyolojik yöntemden yararlanmışlardır.

Öte yandan Recai Cin *Kavram Dizini*⁵² adlı çalışmasıyla bir onomasyolojik sözlüğü ortaya koymuştur. Türkçenin söz varlığını kavram alanlarına göre sınıflandırmış, belli bir kavramla ilgili kelimelerin kolayca bulunmasını sağlamıştır.

Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda, *onomasyoloji* ve *semasyoloji* terimleri pek yaygın olmamasına rağmen, Türkçe karşılıkları da kullanılmıştır. Necip Üçok *imlembilim* terimini kullanmıştır.⁵³ Berke Vardar *onomasyoloji* terimini *adbilim* olarak Türkçeleştirmiştir.⁵⁴ Doğan Aksan’ın eserinde ise bu terimin yerine iki karşılık verilmiştir: *tür adları alanı* ve *adbilim*⁵⁵. Doğan Aksan *adbilim* alanını iki ana dala ayırmış, *özel adlar* alanı (onomastik) ve *tür adlar* alanı (onomasyolojik) diye belirtmiştir.⁵⁶ Burada *adbilim* terimi hem onomasyoloji hem de onomastik yerine kullanılmıştır.⁵⁷ Zeynep Korkmaz’ın eserinde de *ad bilimi* terimi, onomastik ve onomasyoloji karşılığı olarak verilmiştir.⁵⁸

Yunancadan çeviri yoluyla ortaya konulan *ad bilimi* terimi, belirlemek istenen onomasyoloji kavramını karşılayamamıştır. Yunancada *onomasia* “adlandırma, isim verme” anlamını taşıırken *logos* ise “bilim” demektir. *Ad bilimi* terimi ise *onomastik* (Yunancada

⁴⁷ *Der Gebrauch der Farbzeichnungen in den Türkdialekten*, Wiesbaden, 1961.

⁴⁸ Daha ayrıntılı bilgiler: Doğan Aksan, *op. cit.*, s. 452-3.

⁴⁹ “*Küçük, Çocuk, Enik* Kelimelerin Morfolojik ve Semantik Değişmelerine Dair”, *Türk Dili Belleten* III. Seri, 10-11 (1948), s.6-12; “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1961, 1-11; “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951-1953, s.200-212; “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1968, 1-15.

⁵⁰ “Türkçede Kadın için Kullanılan Sözcükler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1962, 13-49.; “Türkçede Çocuk Kavramı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1977, 1-6.

⁵¹ “*Kadın, Hanım ve Benzeri Adlar Üzerine*”, *Türk Dili*, şubat 1988, s. 96-101.

⁵² 2 cilt, Ankara, TDK, 1971.

⁵³ *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara, Ankara Üniversitesi, DTCF. Yay., 1947, s. 67.

⁵⁴ *Açıklamalı Dilbilim...*, s. 14.

⁵⁵ *Her Yönüyle Dil...*, s.449.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 415.

⁵⁷ *Ibid.*, s.32.

⁵⁸ *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK, 1992, s. 3.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

onoma “isim”) kelimesinin karşılığıdır. Görüldüğü gibi *onomasyoloji* yerine kullanılan *ad bilimi* veya *tür adlar bilimi* kesinleşip yaygınlaşmamıştır. Üstelik Türkçe terimi ile Batı dillerindeki karşılığı arasında bir uyum bulunmamaktadır. Bu durumu göz önüne alarak biz, konuyu daha açık bir şekilde işleyebilmek için *onomasyoloji* terimini şimdilik kullanmayı uygun gördük.

Semasyoloji teriminde de aynı durum söz konusudur. Necip Üçok, *anlambilim* ve Almanca'nın etkisi altında kalarak *semazyoloji* terimlerini tercih etmiştir.⁵⁹ Berke Vardar onun yerine *kavram bilgisi* şeklini kullanmıştır.⁶⁰ Doğan Aksan *anlam bilgisi* olarak Türkçeleştirmeyi düşünmüştür.⁶¹ Ahmet Kocaman ise *kavrambilim* şeklini önermiştir.⁶²

Burada belirtilmesi gereken bir nokta var ki, Yunancada *semasia* “anlam” demektir. Böylece isimden anlaşıldığı gibi *semasyoloji*, dil birimlerinin anlam özelliklerini incelenmektedir. Bu yüzden, *kavram bilgisi* terimi *semasyoloji* kavramını vermemektedir. *Anlam bilgisi* terimi ise kesinleşip yaygınlaşmış değildir. Bu sebeplerden dolayı, biz *semasyoloji* terimini kullanmaya tercih ettik.

Yukarıda verilen sınıflandırmada, *semasyolojik* işleyişi iki gruba ayrılmıştır: düz anlam (İng. denotational meaning) ve düz olmayan anlam (İng.non-denotational meaning). Bunlardan düz anlamın bir bölümünü daralma, genişleme, metonimi, eğretileme alaylar, bir başka bölümünü ise analogik değişme oluşturmuştur.

Düz anlam (Alm. Denotation, İng. denotation, Fr. dénotation) “bir kelimenin, belirttiği nesnelere sınıfı ile oluşturduğu kavram arasındaki ilişki veya söz konusu kelimenin kullanım sırasında taşıdığı bu kavramın dile yansımaları” olarak tanımlanmaktadır.⁶³

Düz anlam kavramı, Türkçede farklı şekil ile karşılanmıştır. Doğan Aksan, *temel anlam ögesi* terimiyle bunu Türkçeleştirmiş⁶⁴ ve “bir ses bileşimiyle, bir gösterenle dile getirilen ilk ve temel tasarım,

⁵⁹ *Genel Dilbilim...*, s. 67.

⁶⁰ *Açıklamalı Dilbilim...* s.138.

⁶¹ “Daha geniş ve evrensel olan *anlambilim* terimine ve kavrama karşılık *semasyologie* terimini biz bu kitabımızda *anlambilim* olarak Türkçeleştirmeyi doğru buluyoruz. Böylece hem dar ve geleneksel yöntemle çalışan bir alan, hem de daha çok, belli bir dile yönelen çalışmayı anlatmış oluyoruz.” Doğan Aksan, *op.cit.* s. 468

⁶² “Dilbilim Terimleri Sözlüğü”, *Dilbilim Araştırmaları*, 1990, s. 185.

⁶³ “..la relation qui unit une forme linguistique à une classe d’objets du monde observable; cette forme a la propriété d’évoquer, dans l’usage de la langue, la classe d’objets qu’elle dénote.” Georges Mounin, *Dictionnaire de la linguistique*, 2.baskı, Paris, Presses Universitaires de France, 1995, s. 100.

⁶⁴ *Her Yönüyle...*, s. 494.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

en başta yansıtılan kavram” diye tanımlamıştır.⁶⁵ Yazar *temel anlam ögesi*, kelimenin temel anlamını oluşturduğu savunmuştur.⁶⁶ Berke Vardar ise, *düzanlam*⁶⁷ terimini kullanmaya uygun bulmuş ve bu terim “1. Bir gösterenin gösterilenini oluşturan kavramın kaplamı, gösterenin belirttiği nesnelere sınıfı. 2. Yan anlama karşıt olarak bir birimin mantıksal, bilişsel, nesnel anlamı” olarak belirtmiştir.⁶⁸

Birtakım öneri kelime ve terimlerle yapılan bu tanımlar konuya, açıklık getirmemektedir. Söz konusu kavram, Vecihe Hatiboğlu⁶⁹, Ahmet Topaloğlu⁷⁰ ve Zeynep Korkmaz’ın⁷¹ sözlüklerinde yer almamıştır.⁷²

Türk dili ile ilgili çalışmalarda, *düz anlam* kavramı pek yaygın değildir. Hemen hatırlatalım ki bu terim *temel* ve *yan* anlamlardan farklıdır. Hâlbuki *düz* anlam bir kavramsal içerik olduğundan dolayı bir yandan temel, diğer yandan *yan anlamlarında* söz konusu olmaktadır. Örneğin *divan* kelimesinin anlamı “1. tar. Yüksek düzeydeki devlet adamlarının kurduğu büyük meclis. 2. Divan edebiyatı şairlerinin şiirlerini topladıkları eser. 3. Sedir.”⁷³. Burada sıralanan anlamlar *temel* ve *yan* anlamı farkı gözetmeyen *düz* anlamlardır. Örnekte sıralanan anlamlardan biri, diğerini esas almamış veya biri diğerinin mecaz kullanımı olmamış, aksine bu sözden belirli nesnelere karşılaman farklı anlamlar ortaya çıkmıştır. İşte bu özellikten dolayı biz *düz anlam* terimini kullanmayı uygun bulduk.

Düz anlam değişmelerini, klâsik sınıflandırmayı temel alarak dört grupta toplayabiliriz: *anlam daralması*, *anlam genişlemesi*, *metonimi* ve *eğretileme*.

Anlam değişmelerinin en tanınmış türleri *anlam genişlemesi*⁷⁴ ve *anlam daralması*⁷⁵’dır ve kelimenin zamanla daha geniş veya daha dar bir kapsam alanına bağlı kalmasıdır.

⁶⁵ Ibid. s. 495.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ *Açıklamalı Dilbilim*..., s.89.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, 2.baskı, Ankara, TDK, 1972.

⁷⁰ *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Ötüken neşriyat A. Ş., 1989.

⁷¹ *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK, 1992.

⁷² Söz konusu eserlerde (Hatiboğlu’nun çalışmasında dışında) *temel anlam* kavramı bulunmaktadır. Zeynep Korkmaz, *asıl anlam, temel anlam ve sözlük anlam* karşılıkları vermiştir (op. cit. s.14, 149 ve 140); Ahmet Topaloğlu ise *asıl anlam* olarak Türkçeleşmiştir (op.cit.s.31.).

⁷³ *Türkçe Sözlük*, Ankara, TDK, 1998, s. 385.

⁷⁴ Alm. Bedeutungserweiterung, Generalisierung; Fr. éxtension du sens, généralisation; Ing. Extension of meaning, generalization.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Böylece *anlam genişlemesi* bir kelimenin çeşitli çağrışımlarıyla, tasarım ve fikirlerle daha kapsamlı, daha geniş bir anlam kazanmasıdır.

Anlam daralması ise alanları geniş olan şeyleri gösteren kelimelerin ilgili bulunduğu kavram alanı içinde daha dar bir anlam kazanması ya da geniş bir anlamdan dar bir anlama geçmesidir.

Türkçede bu alanda kullanılan *anlam genişlemesi*⁷⁶ ve *anlam daralması*⁷⁷ terimleri kesinleşip yaygınlaşmıştır⁷⁸.

Anlam genişlemesi için örnek olarak : *alan* kelimesi eskiden “Düz, açık, geniş yer; ormanın içinde açıklık” demek iken bugün “Konu veya çalışma çevresi”ni gösterir. Anlam daralması örneği ise *oğlan* eski Türkçede “(kız ve erkek ayrımı olmadan) çocuk, evlât”ı gösterirken, bugün yalnız “erkek çocuğu”u anlatır. *Ucuz* kelimesi de “Kolay, değersiz” demek iken, bugünkü Türkçede “Fiyatı yüksek olmayan” nesne için kullanılır. *Anlam genişlemesi* veya *daralması* olaylarında *alan* kelimesinde olduğu gibi, eski anlamın kullanılması muhafaza edilebilir ya da kullanım dışı kalır. Bu son durum *oğlan* örneğinde de vardır.

Metonimi (Alm. Metonymy, Fr. métonymy, İng. metonymy) ise, bir kavramın kendisi kullanmadan ilgili ve bağıntılı olduğu bir başka kavramla bir başka göstergyle dile getirilmesidir⁷⁹. Örneğin: *Osmanlı hükümeti* şeklinin yerine *Bab-Ali* kullanılması; *bütün kentte oturanlar için bütün kent* deyişi ise, bir yerde bulunanların anlatılması için o yerin adının kullanılmasıdır.⁸⁰ Bir başka örnek *dildir*. *Dil* bir yandan “Konuşma organı” bir yandan da konuşulan “lisan”dır.

Metonimi kavramına, dil biliminde ve stilistikte rastlanmaktadır. Ancak stilistik, söz varlığında metonimi yoluyla ortaya çıkan unsurları işler. Öte yandan yeni bir metonimi yaratırken

⁷⁵ Alm. Bedeutungsverengung, Bedeutungsspezialisierung; Fr. restriction du sens, spécialisation; Ing. specialisation, semantic restriction.

⁷⁶ D. Aksan, *op.cit.*, s. 538.; Z. Korkmaz, *op. cit.*, s.10.; B. Vardar, *op. cit.*, s. 23.; V. Hatiboğlu, *op. cit.*, s.14.; A. Topaloğlu, *op. cit.*, s. 26.

⁷⁷ D. Aksan, *op. cit.*, s. 537; Z. Korkmaz, *op. cit.*,s. 9.; B. Vardar, *op. cit.*,s. 23.;V. Hatiboğlu, *op. cit.*, s.14.; A. Topaloğlu, *op. cit.*, s.25.

⁷⁸ Türkçede özel isimden tür (cins) isme geçmesi (Şampanya örneğinde olduğu gibi) *genelleşme* olarak adlandırılmıştır. (D. Aksan, *op. cit.*, s. 538 ve B. Vardar, *op. cit.*, s. 106.). Genel bir anlamdan özel bir anlama geçmesi ise *özelleşme* terimiyle karşılaşmıştır. (B. Vardar, *op. cit.*, s. 164.). Biz bu anlam değişimleri anlam genişlemesinin ve anlam daralmasının türleri olarak nitelendirdik ve bunların kapsamında inceledik.

⁷⁹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle*, s.512.

⁸⁰ Berke Vardar, *op. cit.*, 89.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

bu olay geçici nitelikte olur ve sadece poetik ve retorik amaçla kullanılır.⁸¹

Burada vurgulamak gerekir ki metonimi, bir anlam değişmesi türü olduğundan dolayı daha fazla gösterilenin (nesneye verilen adın) değişmesinde rol oynamaktadır. Bu fark vereceğimiz örneklerde daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. *Volt* terimi, İtalyan bilim adamının “Volta” adından, *giyotin* (Fr.guillotine) kelimesi ise Fransız fizikçi Guillotine’den gelmiştir. Bu örnekler metonimi olayları olarak değerlendirilmiştir. Halbuki bunlar sadece bir metonimi değişmesi değil, aslında özel ad, bir sürece veya bir olaya kendi ismini vermiştir. Bu durumda bir anlam değişmesi söz konusu değildir. Dile yeni bir isim kazandırılmasından dolayı, metonimi daha fazla bir onomasyolojik olayı olarak değerlendirebiliriz.⁸²

Türkçede *metonimi* kavramı Berke Vardar tarafından *düz değişmece*⁸³ olarak Türkçeleştirilmiştir. Doğan Aksan ise *ad aktarması*⁸⁴ terimini kullanmıştır. Doğan Aksan, ad aktarmalarını anlam değişmelerinden ayırmak gerektiğini ileri sürmüştü,⁸⁵ bu tür değişmeleri söz sanatı olayları olarak nitelendirmiş ve eğretilmeyle beraber eşzamanlı (durgun) anlam biliminde ele almıştır.⁸⁶

Türkçede *metonimi* kavram için kesinleşip yaygınlaşmış ve yerleşmiş bir terim niteliğini kazanmadığından dolayı biz Batıda yaygın olan *metonimi* terimini kullanmayı tercih ettik.

Eğretilme (Alm. Metapher, Fr. métaphore, İng. metaphor) dünyayı algılamamızın önemli yollarından birisi olan karşılaştırma ve benzetme ile yakın ilişkilidir. Eğretilmenin benzetme yoluyla meydana geldiği hakkındaki görüşler ta Aristo zamanında ortaya atılmıştır. Aristo eğretilme’nin benzetme sonucunda ortaya çıktığını açıklamış, ancak eğretilme ile benzetmenin aynı şeyler olduğunu ileri sürmüştür. Aristo’nun görüşünde, her ne kadar eksiklik varsa da, o,

⁸¹ Dirk Geeraerts, “Metonymy”, R. E. Asher (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Oxford, Pergamon Press, 1994, s. 2478.

⁸² Ibid.

⁸³ *Açıklamalı Dilbilim...*, s.89.

⁸⁴ *Her Yönüyle...* s. 512.

⁸⁵ “Her ne kadar, kimi ad aktarmaları yerleşip kavramı anlatan kelimeyle eşanlı duruma gelmişlerse de (örneğin, yukarıda *tahta çıkmak*) bunların hepsi aynı özelliği göstermezler; dilde *seçim* başka şeydir; *sandık* da bir başka kavramı gösterir. Bu bakımından bu aktarmaları, her zaman yerleşmediklerini göz önünde bulundurarak, anlam değişmelerinden ayırmak gerekir. Ancak, ad aktarmalarının da deyim aktarmaları gibi, çokanlamlığın meydana gelmesine yol açtıklarını kabul etmek gerekir.” Doğan Aksan, *op.cit.*, s.132.

⁸⁶Ibid., s. 507-512.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

eğretilemenin bir benzetme olayından türetildiğini savunan ilk kişi olmuştur.⁸⁷

Eğretileme aslında bir söz sanatıdır, ancak aynı zamanda dilin vazgeçilmez bir unsuru olarak anlam değişmelerin en önemli türünü oluşturmaktadır. Eğretilemenin temelinde, iki nesne veya iki olay arasında bir benzeme yoluyla kurulan ilişki yer alır. Örneğin: *yaşamın ilkbaharı* kelime grubunda “gençlik” çağını belirten *ilkbahar* bir eğretileme olayıdır.

Türk dili ile ilgili çalışmalarda, “Aktarma, nakil” anlamında olan Yunanca asıllı *metaphore* terimi farklı şekillerde karşılanmıştır: İsa Kocakaplan⁸⁸ ve M. Kaya Bilgegil⁸⁹ *istiare*; Mehmet Karaca⁹⁰, Ali Nihat⁹¹ *mecaz*; Doğan Aksan⁹² ve Zeynep Korkmaz⁹³ *deyim aktarması*; Berke Vardar *egretileme*.⁹⁴

Yukarıda belirttiğimiz gibi, *analojik* değişmeler düz anlamdaki değişmelerin bir grubunu oluşturmaktadır. *Analojik* değişme bir kelimenin anlamının, başka bir dildeki anlamına uyarak genişlemesidir. Örneğin: *dal* kelimesi “ağacın gövdesinden ayrılan kollardan her biri” anlamının yanı sıra, Batı dillerinin etkisiyle “bölüm, bir bilimin bölümlerinden her biri” kullanımını da kazanmıştır. Hatırlatmak gerekir ki Fransızcada “Ağaç dalı” anlamında olan *branche* kelimesi “bilim dalı” anlamını da taşımaktadır.

Düz olmayan anlam (Alm. Konnotation, Fr. connotation, İng. connotation) terimiyle “Bir göstergenin duygusal nitelikleri, konuşana veya dinleyene yansıttığı düz olmayan değerleri, net veya belirsiz bir şekilde dile getiren veya çağrıştıran çeşitli duygular” kastedilmektedir.⁹⁵ Latince asıllı olan bu terim⁹⁶, kelimenin kullanım sırasında taşıdığı kavramın yanı sıra, değişik duyguları veya tasarımları içermektedir. Örneğin: “*kurt* gibi bir kişi” deyişinde, *kurt* kelimesi temel anlamında değil, onun taşıdığı tasarımları ve verdiği duyguları temsil etmektedir. Yani burada *kurt*’un güçlülük, kurnazlık, aldanmazlık gibi duygu değerleri taşıdığı düşünülebilir. *Saray*

⁸⁷ David Cooper, *Metaphor-Aristotelian Society Series*, 5.c., Oxford, 1986, s.2.

⁸⁸ *Açıklamalı Edebî Sanatları*, İstanbul, 1992, s. 63.

⁸⁹ *Edebiyat Bilgi ve Teorileri, 1. Belâgat*, Ankara, 1980, s. 154.

⁹⁰ *İzahlı Edebî Sanatlar Antolojisi*, İstanbul, 1960, s. 7.

⁹¹ *Edebî Sanatlara Dair*, İstanbul, 1932, s. 10.

⁹² *Her Yönüyle...*, s. 507.

⁹³ *Gramer Terimleri...*, s. 43.

⁹⁴ *Açıklamalı Dilbilim...*, s. 93.

⁹⁵ Georges Mounin, *op. cit.*, s.79-80.

⁹⁶ Latince, *connotation* kelimesi, “birlikte işaretleme, birlikte belirleme” anlamı ile kullanılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

kelimesi, temel anlamının yanı sıra “Görkemli, iyi zevkli döşenmiş yapı” demektir.

Düz olmayan anlam kavram, genellikle düz anlamın karşıtı (tersi) olarak belirtilmiştir. Bundan dolayı biz konuyu *düz olmayan anlam* terimiyle karşılanmasını uygun bulduk.

Berke Vardar, bu kavramı *yan anlam* olarak Türkçeleştirmiş ve şu tanımlı vermiştir: “Bir sözcüğün süreli anlamsal öğelerine ya da düz anlam kullanım sırasında katılan ve bildirenlerin tümüne algılanmayan, ikincil kavramlara, imgelere, öznel izlenimlere, vb. ilişkin olan duygusal, coşkusal ikincil anlam; çağrışımsal değer.”⁹⁷ Ahmet Topaloğlu da, Batıdaki *connotation* teriminin karşılığı olarak *yan anlam* terimini kullanmış ve “Bir kelimenin kullanım sırasında kazandığı asıl anlamı dışındaki ikinci derecede anlamı.” olarak tanımlamıştır.⁹⁸ Zeynep Korkmaz da, *yan anlam* terimini benimsemiştir.⁹⁹ Doğan Aksan ise bu kavramı *duygu değeri* olarak Türkçeleştirmiş¹⁰⁰, ve tercihini şöyle açıklamış: “*Connotation* kavramıyla anlatılmak istenen, bir göstergenin temel anlamı dışında yansıttığı bir başka kavram değil, onun yanı sıra dile getirdiği çeşitli duygular, çağrışımına yol açtığı değişik tasarımlardır. Bu nedenle biz onu duygu değeri terimiyle karşılıyoruz.”¹⁰¹

Yan anlam, kelimenin temel anlamın yanı sıra kazandığı başka bir anlamdır ve temel anlamın karşıtı olarak kabul edilebilir. Latince asıllı *connotation* terimi ise başka bir kavram değil, aynı kavrama eklenen bir duygu değeridir. Ancak kabul etmek gerekir ki bu sürecin sonunda, kelime temel anlamının yanı sıra yeni bir anlam kazanır.

Düz olmayan anlam değişmelerinin en önemli türlerini, *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* oluşturmaktadır.

Anlam iyileşmesi (Alm. meliorative; Fr. mélioratif; İng. meliorative), bir kelimenin kullanım sırasında zamanla eskisine göre daha iyi bir anlam kazanmasıdır. Örneğin: *yavuz*<*yabız* kelimesi Eski Türkçede “kötü, fena” anlamıyla kullanırdı. Bu gün ise “yiğit, kahraman” demektir.

Anlam kötüleşmesi (Alm. Pejorativ, Fr. péjoratif, İng. pejorative) bir kelimenin eskisine göre daha kötü bir anlam taşır

⁹⁷ Açıklamalı Dilbilim... , s. 244.

⁹⁸ Dilbilgisi Terimleri..., s. 157.

⁹⁹ Gramer Terimleri..., s. 169.

¹⁰⁰ Her yönüyle, s. 495.

¹⁰¹ Ibid.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009

duruma gelmesidir. Örn. *kabak* kelimesi “bilgisiz, görgüsüz, kaba olan” ı gösterir.

Türkçe çalışmalarında, bu kavramlar şöyle karşılanmıştır: *anlam iyileşmesi* terimi Doğan Aksan,¹⁰² Ahmet Topaloğlu¹⁰³ ve Zeynep Korkmaz¹⁰⁴ tarafından kullanılmıştır, Berke Vardar ise *yükseltici* terimini ortaya atmıştır.¹⁰⁵

Anlam kötüleşmesi terimi Doğan Aksan,¹⁰⁶ Ahmet Topaloğlu,¹⁰⁷ Zeynep Korkmaz¹⁰⁸ tarafından kullanılmıştır; Berke Vardar *aşığılayıcı*¹⁰⁹, Vecihe Hatiboğlu ise *anlam bayağılaşması*¹¹⁰ terimlerini tercih etmiştir; Zeynep Korkmaz da, bu terimi *anlam kötüleşme* maddesine gönderme yapmıştır¹¹¹. 1949’te yayımlanan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde ise bu kavram *anlam kemlemesi* şekil ile karşılanmıştır.¹¹²

Yeni kelimelerin ortaya çıkmasıyla ilgilenen onomasyolojik işleme yöntemi ise kısaca şöyle açıklanabilir:

Kelime yapımı (Alm. Wortbildung, Fr. formation de mots, İng. word formation) türetme ya da birleştirme yoluyla yeni anlamlar elde etmek amacıyla kelime ortaya koyma sürecidir. Türkçe çalışmalarında, isim veya fiil kök ve gövdelerine yapım ekleri getirerek kelime yapma işi için *türetme* terimi kullanılmıştır.¹¹³ Türk dili alanında araştırmalar, iki veya daha çok kelimenin yeni bir anlam ifade etmek üzere birleşip kaynaştırılması ve kalıplaşması işini ise *birleştirme* terimiyle göstermişlerdir.¹¹⁴ Hâlbuki bu iki sureci bir araya getiren bir terim kullanılmamıştır. Yalnızca Berke Vardar tarafından *kelime yapımı* terimi ortaya atılmıştır¹¹⁵.

¹⁰² Ibid. s.539.

¹⁰³ *Dilbilgisi Terimleri...*, s. 27.

¹⁰⁴ *Gramer Terimleri...*, s 11.

¹⁰⁵ *Açıklamalı Dilbilim...*, s.235.

¹⁰⁶ *Her Yönüyle...*, s.540.

¹⁰⁷ *Dilbilgisi Terimleri...*, s. 27.

¹⁰⁸ *Gramer Terimleri...*,s. 11.

¹⁰⁹ *Açıklamalı Dilbilim...*, s. 28.

¹¹⁰ *Dilbilgisi Terimleri...*,s.13.

¹¹¹ *Gramer Terimleri...*, s. 9

¹¹² Ankara, TDK, s. 15.

¹¹³ Z. Korkmaz, *op. cit.*, s. 153; V. Hatiboğlu, *op. cit.*, s. 94; A. Topaloğlu, *op. cit.*, 144.; B. Vardar, *op. cit.*, s. 209.

¹¹⁴ A. Topaloğlu, *op.cit.*, s. 44; z. Korkmaz (*op. cit.*, s. 27) ve V. Hatiboğlu (*op. cit.*, s.24) *birleşik kelime/sözcük* terimini kullanılmışlardır. B. Vardar ise bu kavramı *bileştirme* terimi ile karşılamıştır, yazar, *birleştirme* şeklini ise “iki ayrı derin yapıyı bir tek tümede bir araya getirme” yi anlattır. (*op. cit.*, s. 48, 50).

¹¹⁵ *Açıklamalı Dilbilim...*, s. 190.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Biçimsel değişme ise kelimenin şeklinde meydana gelen değişikliklerden yeni bir kelimenin türemesidir. Örneğin “Toplu olarak” anlamında olan *cümbür cemaat* kelimesi *cumhur cemaat* grubundan gelmektedir.

Ödünçleme burada, başka bir dilden alınan kelimeler kastedilmektedir. Bu tür alıntılar, Türkçede birkaç terimle karşılanmıştır. Berke Vardar *aktarma*;¹¹⁶ Ahmet Topaloğlu *alıntı kelimeler*;¹¹⁷ Vecihe Hatiboğlu *yabancı sözlük*¹¹⁸ ve Doğan Aksan *yabancı sözler*¹¹⁹ terimlerini kullanmışlardır. Zeynep Korkmaz ise *yabancı kelime* terimini tercih etmiş¹²⁰ ve bu tür kelimelerin dilde yerleşip yerleşmediğini göz önüne alarak *alıntı kelimeler* ve *gerçek yabancı kelimeler* diye iki gruba ayırmıştır.

Son olarak yeni kelimeler onomatope yoluyla meydana gelebilirler.

4 Türkçedeki Anlam Değişmeleri Üzerine

Türkiye Türkçesinde görülen anlam ve kelime değişmeleri hakkında kapsamlı ve tam bir çalışma bulunmamasına rağmen bu konu, ana hatlarıyla anlam bilimi çerçevesinde ele alınmıştır. Öte yandan anlam olaylarına dil bilim ve dil bilgisi terimleri sözlüklerinde yer verilmiş ve ayrıca batıdaki modern gramerleri örnek olarak Tahir Gencan’ın *Dilbilgisi* adlı eserinden¹²¹ itibaren dil bilgisi kitaplarına bir anlam bilgisi bölümü ilâve edilmiş ve böylece anlam olayları da kısaca işlenmiştir.

Türkiye Türkçesindeki anlam değişmeleri üzerine yapılan en kapsamlı incelemeler Doğan Aksan’a aittir. Yazarın *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe*,¹²² *Türk anlambilimine giriş-anlam değişmeleri*¹²³ ve *Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine*,¹²⁴ adlı makaleleri; *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi - Ana Çizgileriyle*¹²⁵ ve *Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim*¹²⁶ adlı kitapları, anlam değişmeleri konusunu doğrudan doğruya ele alan çalışmalardır.

¹¹⁶ Ibid, s. 18.

¹¹⁷ *Dilbilgisi Terimleri...*, s. 23.

¹¹⁸ *Dilbilgisi Terimleri...*,s.103.

¹¹⁹ *Her yön...*, s. 353.

¹²⁰ *Gramer Terimleri...*, s.167.

¹²¹ Ankara, TDK, 1966.

¹²² *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 1961, 207-273.

¹²³ *passim*, 1965, 167-184.

¹²⁴ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1971, s.253-262.

¹²⁵ Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971, 115-159.

¹²⁶ 3. Cilt, TDK, Ankara 1982, 213-222.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Doğan Aksan, anlam değişmelerini, mantık açısından yapılmış sınıflandırmaya göre incelemiştir. Anlam olaylarını üç grupta toplamıştır: 1. Anlam daralması; 2. Anlam genişlemesi ve genelmesi 3. Başka anlama geçiş (ya da anlam kayması). Bu tasnife ek olarak iyi veya kötü anlama doğru gidiş dikkate alınarak iki değişme türü de vermiştir: anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesi. Öte yandan Doğan Aksan aktarmaları (deyim ve ad aktarmaları) söz sanatı sayılan anlam olayları olarak nitelendirmiştir.

Görüldüğü gibi verilen tasnif birkaç bölümden oluşmakta ve bu gruplar arasında mantıkî bir bağ bulunmamasından ve aynı zamanda bu değişme mekanizmasının işleyişi ve eğilimini gösterilmediğinden dolayı, anlam olaylarının incelenmesi sadece tasnif düzeyinde sınırlı kalmıştır. Öte yandan anlam alışverişi olayları anlam genişlemesi türünde yer almıştır. Aktarmalar ise, söz sanatı (retorik) diye nitelendirilerek anlam değişmeleri kapsamında incelenmemiş, durgun (eşzamanlı) anlam biliminde değerlendirilmiştir.

Aslında, Türk araştırmalarında, anlam değişmelerinin böyle bir sınıflandırmasını ileri süren ilk Doğan Aksan değil. Necip Üçok, 1947'de yayımladığı kitabında, "Semazyolojik Değişme" başlığı altında anlam değişmelerini, *mâna genişlemesi*, *mâna daralması*, *başka mânaya geçiş* üç büyük grupta toplamıştır.¹²⁷ "Bundan başka yine mâna bakımından kelimelerin hislerimiz üzerinde bıraktıkları tesirler yüzünden kelime mânaları bazan kötüleşir, bazan iyileşir. Bunun sonunda *mâna bayağulanması* (pejoratif) ve *mana iyilenmesi* (melioratif) dediğimiz değişmeler meydana gelir."¹²⁸

Yazar, kelime anlamlarının incelenmesini, eş zamanlı olarak da değerlendirmek gerektiğini ileri sürmektedir. *Genişliğine anlambilim* olarak isimlendirilen eş zamanlı anlam biliminde *türlüanlamlılık* (çok anlamlılık); *deyimaktarımı*; *adaktarımı*; *mubalâga*; *anlamdaş* (eş anlam); *addaş* (eş adlılık) anlam olaylarına yer verilmiştir.¹²⁹

Anlam değişmeleri üzerine yapılan Türkçe çalışmalarda, Doğan Aksan'ın ortaya koyduğu değerlendirme daha detaylı ve çağdaş olmasından dolayı, önemli bir konum kazanmış ve bir öncü niteliği taşımıştır. Bu sebeple daha sonra yapılan incelemeler de onun etkisi altında kalmıştır.

¹²⁷ *Genel Dilbilim*, s. 73-79.

¹²⁸ *Ibid.* s. 76.

¹²⁹ *Ibid.* s. 67-73.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Anlam değişmelerine dil bilim ve dil bilgisi terimleri sözlüklerinde geniş bir şekilde yer verilmiş, bu dil olayları, 1949’da yayımlanan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü* dışında Doğan Aksan’ın tasnifine göre incelenmiştir.

TDK tarafından yayımlanan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde anlam değişmelerinin çeşitleri, *anlam daralması*, *anlam genişlemesi*, *anlam iyilemesi*, *anlam kemlemesi*,¹³⁰ *anlam kayması* olarak belirlenmiştir.¹³¹

Vecihe Hatiboğlu, bu olayları, değişme türüne göre bir tasnif edip *anlam genişlemesi*, *anlam daralması*, *anlam kayması*, *anlam iyileşmesi* ve *anlam bayağlaşması* olarak tespit etmiştir.¹³²

Ahmet Topaloğlu ise anlam değişmesini, *anlam genişlemesi*, *anlam daralması*, *anlam kayması* olarak başlıca üç çeşitten oluştuğunu savunmuştur.¹³³

Zeynep Korkmaz, bu tür değişmeleri, iki madde başında ele almıştır: *anlam olayları* ve *anlam değişmesi*¹³⁴ ve “Bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayı. Olay, geniş kapsamlı olarak *anlam genişlemesi*, *anlam daralması*, *anlam iyileşmesi*, *anlam kötüleşmesi* gibi değişme olaylarını da içine alabilirse de, asıl bir anlamdan başka bir anlama geçiş, yani bir kavramdan başka bir kavrama geçişle ilgili anlam değişmelerini içine almaktadır.”¹³⁵ olarak tanımlanmıştır.

Nurettin Koç’ ta da aynı tasnif görülür.¹³⁶

Berke Vardar ise anlam değişmeleriyle ilgili bir tasnif vermemiş ancak bu konu üzerine, dünyada farklı açıdan yapılan sınıflandırmalardan bahsetmiştir.¹³⁷

Tahir Gencan’ın *Dilbilgisi* adlı eserinden itibaren dil bilgisi kitaplarında bir anlam bilgisi bölümü yer alıp bu çerçevede de kısaca anlam değişmeleri üzerine durmuşlardır.

Tahir Gencan “Anlambilgisi” adlı bölümünde¹³⁸ anlam ve kelime değişmeleri üzerine durmuştur.

¹³⁰ Anlam kötüleşmesi.

¹³¹ *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK, 1949, s. 15.

¹³² Vecihe Hatiboğlu, *op.cit.*,s. 14

¹³³ Ahmet Topaloğlu, *op.cit.*,s.26

¹³⁴ Zeynep Korkmaz, *op.cit.*,s.9

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1992, s.

30.

¹³⁷ Berke Vardar, *op.cit.*,s.23

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Anlamın genel özelliklerini ele alırken anlam değişmelerinden bahsedip “sözcüğü zamanın kazandırdığı” anlam olayları, *anlam daralması*, *anlam genişlemesi* ve *yakıştırma* olarak tasnif etmiştir.¹³⁹

Yakıştırma terimini ise, yazar “öz adı olmayan ya da bilinmeyen varlıklar, türlü yönlerden, daha çok, örgen adlarından yakışan sözcüklerle adlandırır: uçağın *kanadı*, çantanın *gözü*, masanın *ayağı*.” olarak tanımlamıştır.¹⁴⁰ Bu anlam olayı, bir benzeme sonucunda ortaya çıktığından dolayı eğretilen bir türü olarak değerlendirilebiliriz.

Öte yandan Tahir Gencan, “Sözcüklerde anlam kerteleri” alt başlığında “Sözcüğün kendi sözlük anlamından büsbütün kayarak başka bir sözcüğün yerinde kullanılması” olan *değişmece anlamı* türünü *benzetme*, *eğretilme* ve *düzdeğişmece*¹⁴¹ anlamlarının oluşturduğunu belirtmiştir.¹⁴²

Kelime değişmeleri ise biçimsel değişmeler, anlamca değişmeler, kelimelerin yitişi, unutulmuş ve dirilişi gruplarında değerlendirilmiştir.¹⁴³

Haydar Ediskun ise *Türk Dilbilgisi* adlı kitapta, “Hece ve Kelime” bölümünde anlam değişmelerine ayrı bir yer vermiştir. Burada anlam değişmeleri üç tür olarak değerlendirmiştir: *anlam genişlemesi*, *anlam daralması* ve *başka anlama geçiş*.¹⁴⁴

Bunun yanı sıra *eğretilme* ve *metonimi*yi içeren *isim aktarımı* olayını yazar ayrı bir alt başlık altında ele alıp ve “benzerlik çağrışımına dayandığı için sanatlı söz” olarak değerlendirmiştir.¹⁴⁵

KAYNAKÇA

Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, 2.baskı, Berke Vardar (yönetiminde), İstanbul, ABC Kitabevi, 1998

Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, İstanbul, Tabhâne-i Amire,1876 ve genişletilmiş 2. baskı, İstanbul, Mehmet Bey Matbaası,

¹³⁸ Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*,4.baskı, TDK, Ankara: 1979, s. 502-4.

¹³⁹ Ibid. 502-504.

¹⁴⁰ Ibid. s. 503.

¹⁴¹ *Metonimi*. Eski terimi: *mürsel mecazdır*.

¹⁴² Ibid. s. 505.

¹⁴³ Ibid. s. 518-521.

¹⁴⁴ Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s.90-.2.

¹⁴⁵ Ibid. s. 90.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- 1890 (yeni harflere aktarma: *Lehçe-i Osmânî*, haz. Recep Toparlı, Ankara, TDK, 2000)
- AKSAN, Doğan, “Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1961, s. 207-273
- _____, “Türk Anlambilimine Giriş-Anlam Değişmeleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1965, s. 167-184
- _____, “Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1971, s.253-262
- _____, “Dilde Yerleştirme Üzerine”, *Genel Dilbilim Dergisi*, şubat 1979, sayı 3-4, s. 3-9
- _____, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi - Ana Çizgileriyle*, Ankara, TDK, 1971.
- _____, *Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 3. Cilt, 2. Baskı, Ankara, TDK, 1995
- ALGEO, John, “Semantic Change”, *Research Guide on Language Change*, Edgar C. Polomé (ed.), Berlin-New York, Mouton de Gruyter, 1990, s. 409-415
- Ali Şîr Nevaî, *Muhâkemetü’l-Lugateyn - İki Dilin Muhakemesi*, haz. F. Sema Barutçu Özönder, Ankara, TDK, 1996
- BILGEGİL, Kaya, M. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri, 1. Belâgat*, Ankara, 1980
- BLOOMFIELD, Leonard, *Language*, New York, Holt, 1933
- BRÉAL, Michel, *Essai de sémantique (science des significations)*, Paris, Librairie Hachette, 1897
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Küçük, Çocuk, Enik Kelimelerin Morfolojik ve Semantik Değişmelerine Dair”, *Türk Dili-Belleten III. Seri*, 10-11, 1948, s. 6-12
- _____, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951-1953, s.200-212
- _____, “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 1961, 1-11
- _____, “Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 1968, 1-15
- COOPER, David, *Metaphor-Aristotelian Society Series*, 5.c., Oxford, 1986
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- COSERIU, E., "Pour une sémantique structurale", *Travaux de linguistique et de littérature*, 1964/ 2: 139-86
- ÇAĞATAY, Saadet, "Türkçede Kadın için Kullanılan Sözcükler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1962, 13-49
- _____, "Türkçede Çocuk Kavramı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1977, 1-6
- Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK, 19
- DUCROT, Oswald - Tzvetan Todorov, *Encyclopedic Dictionary of the Sciences of Language*. Çev. Catherine Porter (Aslı: *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Editions du Seuil, 1972), Baltimore/London, The Johns Hopkins University Press., 1979
- EDISKUN, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992
- GEERAERTS, Dirk, "Prototype theory and diachronic semantics: a case study", *Indogermanische Forschungen*, 1983 / 88, s. 1-32
- _____, "Reclassifying semantic change", *Quaderni di Semantica*, 1983 / 4, s. 217-40
- _____, "Cognitive restrictions on the structure of semantic change", *Historical Semantics - Historical Word Formation*, J. Fisiak (ed.), Berlin, Mouton de Gruyter, 1985, s. 127-54
- _____, "Prospects and problems of prototype theory", *Linguistics*, 1989 / 27, s. 587-612
- _____, "The lexicographical Treatment of Prototypical Polysemy"- S. L Tsohatzidis (ed), *Meanings and Prototypes*, Routledge, New York, 1990
- _____, "Prototypicality effects in diachronic semantics: a round-up", *Diachrony within Synchrony: Language, History, and Cognition*, G. Kellermann and M. D. Morrissey (ed.), Frankfurt-on-Main, Peter Lang, 1992, s. 183-203
- _____, "Semantic Change, Laws of", *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, R. E. Asher (ed.), Oxford, Pergamon Press, 1994, 3800
- _____, "Historical Semantics", *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, R. E. Asher (ed.), Oxford, Pergamon Press, 1994, s. 1567-1570
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- _____, “Metonymy”, *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, R. E. Asher (ed.), Oxford, Pergamon Press, 1994, s. 2477-2478
- _____, *Diachronic Prototype Semantics - A contribution to Historical Lexicology*, Oxford, Clarendon Press., 1997
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Ankara, TDK, 1966
- GUIRAUD, Pierre, *Anlambilim*, çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual yay., 1999
- HATIBOĞLU, Hatice, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, 2.baskı, Ankara, TDK, 1972
- İMER, Kâmile, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, Ankara, TDK, 1976
- JESPERSEN, Otto, *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*, London, George Allen and Unwin Ltd, 1946
- KARACA, Mehmet, *İzahlı Edebî Sanatlar Antolojisi*, İstanbul, 1960
- KLEIBER, Georges, *La Sémantique du prototype - Catégories et sens lexical*, Paris, Presses Universitaires de France, 1990
- KOCAKAPLAN, İsa, *Açıklamalı Edebî Sanatları*, İstanbul, 1992
- KOCAMAN, Ahmet, “Dilbilim Terimleri Sözlüğü”, *Dilbilim Araştırmaları*, 1990
- KOÇ, Nurettin, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi, 1992
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK, 1992
- LABOV, William, *Principles of Linguistic Change. Internal Factors I*, Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell Publishers, 1994
- LAUDE-Cirtautas, I., *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten*, Wiesbaden, 1961
- LEHMANN, Winfred, *Historical Linguistics: An Introduction*, 3. Baskı, London and New York, Routledge 1992
- LEHRER, A., “The Influence of Semantic Fields on Semantic Change”, *Historical Semantics-Historical Word-Formation*. Fisiak J. (ed.), Berlin, Mouton, 1985. s. 283-96
- MCMAHON, April, *Understanding Language Change*, Cambridge University Press, 1994
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- MAHMOUDIAN, Morteza, *Modern Theories of Language-The Empirical Challenge*, Durham and London, Duke University Press, 1993
- MEILLET, Antoine, "Comment les mots changent de sens", *Année sociologique*, 1906 / 9, s. 1-38.
- MOUNIN, Georges, *Dictionnaire de la linguistique*, 2.baskı, Paris, Presses Universitaires de France, 1995
- NERLICH, Brigitte, *Change in Language - Whitney, Bréal, and Wegener*, London and New York, Routledge, 1990
- NIHAT, Ali, *Edebî Sanatlara Dair*, İstanbul, 1932
- SAPIR, Edward, "Dil", *XX. Yüzyıl Dilbilimi: Kuramcılardan Seçmeler*, haz. Berke Vardar ve diğerleri, İstanbul, Multilingual Yayınları, 1999
- SPERBER, H., *Einführung in die Bedeutungslehre*, Bonn, Schroeder, 1923
- STERN, Gustave, *Meaning And Change of Meaning*, Aktibolag, Gothenburg, Elanders Boktrycker, 1931
- Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, 4.baskı, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992
- TOPALOĞLU, Ahmet, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Ötüken Neşriyat A. Ş., 1989
- ULLMANN, Stephen, *The Principles of Semantics*, University of Glasgow Press. 1957
- _____, *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford, Basil Blackwell, 1962
- _____, "Semantics", *Current trends in Linguistics*, T. A. Sebeok (ed.), The Hague, Mouton, 1972, 9: 334-94
- ÜÇÖK, Necip, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara, Ankara Üniversitesi, DTCF. Yay., 1947.
- WANG, William S-Y. "Language Change - A Lexical Perspective", *Annual Review of Anthropology*, 1979, Vol. 8, s. 353-371
- ZÜLFİKAR, Hamza, *Kadın, Hanım ve Benzeri Adlar Üzerine*, *Türk Dili*, şubat 1988, s. 96- 101
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*